

16. Тарас Бульба. Повість М.Гоголя / Пер. М.Уманця. – Одеса: Сніп, 1910. – 146 с.
17. Єфремов С. Між двома душами // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 141–152.
18. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Т. 1. – К.: Фоліо, 1998. – 607 с.
19. Ніковський А. Анатоль Франс та Жером Куаньяр // Франс А. Корчма королеви Педок. – К., [1927]. – С. VII–XXVI.
20. Кочур Г. Література та переклад: Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв'ю: У 2 т. / Упорядн. Андрій та Марія Кочури. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2008. – 1677 + [4] с.
21. Гоголь М. Тарас Бульба / Пер. А.Василька // Гоголь М. Твори: В 5 т. – К., 1930. – Т. 2. – С. 20–155.
22. Родзевич С. "Тарас Бульба" як історична повість // Гоголь М. Твори: В 5 т. – К., 1930. – Т. 2. – С. XXVI–LXY.
23. Михед П. Українська Гоголіана: сторінки історії // Микола Гоголь: українська бібліографія / Уклад.: П.В.Михед, Л.В.Гранатович, Н.В.Кузьменко. – К., 2009. – С. 9–21.

УДК 811.161.2' 367.335.2: 811.161.2'367.634

Т.М.Фесенко

**Порівняльна характеристика засобів вираження
семантико-синтаксичних відношень у системі
просте/складнопідрядне речення
(за повістю М.В.Гоголя "Тарас Бульба"
та однойменним кіносценарієм О.П.Довженка)**

У статті автор робить спробу здійснити порівняльну характеристику засобів вираження семантико-синтаксичних відношень у системі просте/складнопідрядне речення на прикладі повісті М.В.Гоголя "Тарас Бульба" та однойменного кіносценарію О.П.Довженка, з'ясувати можливості синтаксичної синонімії в межах підрядна частина/детермінантний член речення.

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки потребує сьогодні, як ніколи, глибокого дослідження української культурної спадщини, що дозволило б вивчати лінгвістичний матеріал на ґрунті національної самоідентифікації. У цьому напрямку важливим є аналіз того матеріалу,

який протягом тривалого часу залишається поза статусом "української літературної спадщини", оскільки його творці – українці за походженням – написали "класичні" твори не українською мовою. До таких письменників належить М.В.Гоголь, про якого останнім часом багато пишуть і дискутують в Україні. Така увага до Миколи Васильовича, зумовлена, у першу чергу, святкуванням 200-річного ювілею з дня народження, все ж таки дає надію сподіватися на поборення однозначного стереотипу Гоголя як російського письменника, адже ранні повісті прозаїка, що увійшли до збірок "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" та "Миргород", стали "продуктивною канвою української епіки" [6, с. 29], до якої зверталися й звертатимуться як сучасники, так і наступники митця в національній літературі. Зрозуміло, що головною перешкодою в сприйнятті Гоголя як українського письменника є російська мова його знакових творів, і це відчужує його від України, ставить під сумнів вплив письменника на нашу літературу. Але широко відомий факт перекладу "малоросійських" повістей Гоголя М.Старицьким, Оленою Пчілкою, А.Вахнянином дозволяє говорити про неабиякий інтерес до них та вплив на розвиток української класичної епічної літератури. Незважаючи на те, що українські інтелектуали П.Куліш, М.Костомаров, М.Максимович критично висловлювалися щодо творів Гоголя, побудованих на етнографічному матеріалі, їхні сучасники – пересічні українці, свідомі письменники – перебували під помітним впливом українських повістей прозаїка, що сприяло формуванню національної свідомості народу, становленню та розвитку вітчизняної епічної літератури.

Не минули чари гоголівської прози й ще одного значущого для нації письменника – О.П.Довженка, який серед своїх учителів у першу чергу називав М.В.Гоголя. І хоча він так і не здійснив своєї мрії – екранізувати повість "Тарас Бульба" за написаним однойменним кіносценарієм – "гоголівський повів чується у всій творчості Довженка, у його широких, сміливих, упевнених мазках, у його завжди виправданих гіперболах і заостреннях характерів та ситуацій. Він був реалістом і разом з тим романтиком гоголівського типу" (М.Т.Рильський про О.П.Довженка [7, с. 157]).

Кіносценарій як літературний драматичний твір, за яким створюється кінофільм, вимагає такої манери письма, що давала б можливість акторам чітко втілювати на екрані авторський задум. Здебільшого це досягається через концентрацію мовного матеріалу, лаконічність викладу, а значить, мовну економію, засобами якої часто є прості ускладнені речення, утворенні внаслідок згортання предикативних частин у складносурядних (далі – ССР) чи складнопідрядних (далі – СПР) реченнях. У такий спосіб

виникають прийменниково-відмінкові форми, які сприяють і збереженню ідейно-тематичного змісту твору, і допомагають сценаристові слідувати вимогам жанру. Дослідити саме такі синтаксичні моделі дозволяє кіносценарій О.П.Довженка "Тарас Бульба", який створювався автором так, щоб не було помітно "швів" і слідів його втручання в першоджерело, та однойменна повість М.В.Гоголя, що дасть можливість порівняти мову твору М.В.Гоголя та відтворення її О.П.Довженком.

Як відомо, для художнього дискурсу М.В.Гоголя характерним є використання багатокомпонентних складних речень з різними видами зв'язку та багатокомпонентних СПР. Така авторська манера зберігається й при перекладі творів письменника українською мовою А.Хуторяном: *Це не було муштроване збірне військо, його б ніхто тут не побачив; але в разі війни й загального руху, за вісім днів, не більше, кожен з'являвся на коні при всій своїй зброї, доставши один тільки червінець плати від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого неспроможні були б набрати ніякі рекрутські набори* [2, с. 10–11]. Саме тому в гоголівських творах, перекладених українською мовою, зустрічаються детермінантні члени речення, які є синонімічними підрядним частинам СПР за здатністю виражати певні семантико-синтаксичні відношення і дозволяють частково лаконізувати такі об'ємні синтаксичні конструкції. Так, зокрема, у наведеному прикладі речення обставина умови **в разі війни й загального руху** є згорнутою підрядною частиною умови **якщо треба воювати й рухатися всім загалом**, при цьому сполучник **якщо** й прийменник **в разі** є тотожними за значенням.

Спрощення позиційної структури СПР і перебудова його семантико-синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків мають глибинний характер. Редукції зазнає предикат підрядної частини, унаслідок чого утворюється відпредикатний (віддієслівний, або відадвербіалізований) іменник. Сполучник, що виражає семантико-синтаксичні відношення між головною і підрядною частиною, замінюється відповідним прийменником, який разом із відпредикатним іменником формує адвербіальний компонент, що становить єдину синтаксему і єдиний член речення, а з головною частиною утворює просте ускладнене речення, позиційна структура якого, як зазначає К.Г.Городенська, включає позиції головної частини, а також позицію детермінантного другорядного члена речення, яка передбачає адвербіальну прийменниково-відмінкову форму, що залежить від предикативного центру головної частини. Порівняємо: СПР з підрядним з'ясувальним: *І полинула в небеса Бовдюгова душа розповісти, як уміють битися на руській землі* [4, с. 273] і його трансформ: *І полинула в*

небеса Бовдюгова душа розповісти про уміння битися на руській землі. Компонент *про уміння битися на руській землі* фактично представляє речення *Уміння битися є на руській землі*. З формально-граматичного боку субстантивований компонент *про уміння* посідає позицію детермінантного члена речення (непрямого додатка) і залежить від обставини мети *розповісти*. З семантичного боку ця прийменниково-відмінкова форма конденсує в собі одночасно елементарне речення *Уміння битися є на руській землі* й об'єктні відношення між реченнями *І полинула в небеса Бовдюгова душа розповісти* й *Уміння битися є на руській землі*.

Під час подібної трансформації прийменники поєднують два вихідних елементарних речення в семантично складну конструкцію. У такій ролі вони наближаються до сполучників за здатністю відтворювати аналогічні семантичні відношення, але відрізняються від них тим, що не можуть поєднувати, як сполучники, прості речення в одне семантично й структурно складне ціле й функціонувати в ньому як із семантичного, так і з формально-граматичного боку. Прийменники ж можуть утворювати з відпредикатним іменником лише член речення та єдину синтаксему, комплектуючи разом з іншими елементами просте ускладнене речення.

Репрезентація прийменниками в простих реченнях при детермінантних членах речення тих семантичних відношень, які демонструють сполучники в складному реченні, зумовлена наявними в словах цієї частини мови значеннями. До основних значень прийменника можна віднести: категорійне, граматичне і лексичне. Під категорійним значенням розуміється значення семантико-синтаксичного відношення іменного компонента, який за своєю суттю є адвербіалізованим субстантивом, до інших повнозначних компонентів у складі словосполучення, речення. Граматичне значення взагалі ("формальне", за О.О.Потебнею) – це таке значення, яке притаманне всім словам морфологічного класу й виражається не словом як таким, а додатковими засобами (зміною слів, здатністю поєднуватися з іншими словами тощо). Граматичне значення прийменника полягає у вираженні синтаксичного підрядного зв'язку.

Щодо лексичного значення прийменників, то воно тісно пов'язане з їхнім походженням. Система прийменникових утворень виникла на ґрунті безприйменникового вираження синтаксичних зв'язків між словами. Адже значення прийменників чіткіше семантизоване, ніж відмінкове значення, це поступово призводить до семантичної переваги прийменників, а значить – ширшого їх використання.

У зв'язку із цим закономірною виявляється можливість порівняння прийменників і сполучників як виразників семантико-синтаксичних відно-

шень у системі просте/складне речення. До основних різновидів семантико-синтаксичних відношень здебільшого відносять: предикативні, атрибутивні, об'єктні, апозитивні, обставинні. Окремі лінгвісти розрізняють непередикатні й предикатні семантико-синтаксичні відношення, виділяючи з-поміж перших суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні [5, с. 38].

Як відомо, серед СПР виділяються конструкції розчленованого й нерозчленованого типу. Для поєднання головної й підрядної частини в нерозчленованих СПР використовуються асемантичні сполучники, наприклад, *що, як, щоб, коли*, та сполучні слова *який, котрий, де, що* тощо. Асемантичні сполучники можуть виражати різні смислові відношення: сполучник **що** передає, наприклад, атрибутивні, об'єктні, порівняльні; **щоб** – об'єктні та мети, **коли** – атрибутивні, об'єктні, умовні, темпоральні, сполучне слово **де** може виражати атрибутивні та локативні відношення.

У процесі трансформації складного речення в просте, основою якої є згортання підрядної частини до рівня детермінантного члена речення, перетворення предиката підрядної частини на відпредикатний іменник, функцію сполучника переймає прийменник: *Андрій підійшов до возів, де зберігалися запаси його куреня* [3, с. 263] → *Андрій підійшов до возів із збереженими запасами свого куреня* – прийменник **із** виражає атрибутивні смислові відношення. Асемантичний підрядний сполучник **що**, який пов'язує головну й підрядну частини в СПР з підрядною з'ясувальною, корелює з прийменником **про**: *А пан хіба не знає, що Бог на те створив горілку, щоб її кожен пробував?* [3, с. 279] → *А пан хіба не знає про створення Богом горілки для проби кожним?* Новоутворена модель простого речення демонструє й здатність асемантичного сполучника мети **щоб** вступати в синонімічні відношення із прийменником **для**, який виражає ті ж самі відношення.

Виявлені в повісті М.В.Гоголя та кіносценарії О.П.Довженка "Тарас Бульба" моделі простих речень з характерними відпредикатними іменниками, що разом із прийменниками утворюють прийменниково-відмінкову форму, синонімічну із підрядною частиною, свідчать про те, що підрядні сполучники взаємодіють з прийменниками в межах усіх типів семантико-синтаксичних відношень, якими пов'язуються предикативні частини СПР [3, с. 29]. Так, на рівні атрибутивних семантико-синтаксичних відношень співвідносяться сполучне слово **який** і прийменники **з, в, на**, що вживаються з місцевим та орудним відмінками: *Запорожці на чолі з Андрієм* [4, с. 255] → *Запорожці, яких очолив Андрій; І Хома, з підбитим оком, міряв без ліку кожному* → *І Хома, якому підбили око, міряв без ліку*

кожному; *То були козаки в обірваних свитках* → *То були козаки, яким обірвали свитки* [2, с. 26, 41]. Асемантичний сполучник **що**, котрий пов'язує головну й підрядну частини у СПР з підрядною з'ясувальною, є синонімічним за значенням прийменнику **за**, який для вираження об'єктних відношень утворює прийменниково-відмінкову форму з відпредикатним іменником у знахідному відмінку: *Відплатити панам за все лихо, за сльози, і за смерть, і за зневагу до віри нашої* [4, с. 252] → *Відплатити панам за те, що зневажали віру нашу, за все лихо, за сльози і за смерть; Піднялася вся нація, бо урвався терпець народу, піднялася відплатити за зневагу прав своїх, за поругу звичаїв, за безчинства, за пригноблення, за все, що жило з давніх-давен сувору ненависть козаків* [4, с. 282] → *Піднялася вся нація, бо урвався терпець народу, піднялася відплатити за те, що зневажали права, звичаї, що безчинствували, пригноблювали...* У повісті М.В.Гоголя тотожні відношення передають прийменник **про** + 3.в. у ролі детермінантного члена речення та сполучник **що**: *...і рушили прямо до Кирдюга оповістити йому про його обрання* → *...і рушили прямо до Кирдюга оповістити йому, що його обрали* [2, с. 35]; *Прелат одного монастиря, почувши про наближення їх, прислав до себе двох ченців...* → *Прелат одного монастиря, почувши, що вони наближаються, прислав до себе двох ченців...* [2, с. 46].

Поліфункціональний сполучник **як** корелює з прийменниками **про, за** в конструкціях, що мають об'єктне значення: *Про лікування ран слухайте старого Бовдюга* [4, с. 253] → *Слухайте старого Бовдюга, як лікувати рани; Кошовий Кирдяга стежив за перебігом бою з явним незадоволенням* [4, с. 255] → *Кошовий Кирдяга стежив, як проходив бій, з явним незадоволенням*. При цьому з прийменником **про** утворює прийменниково-відмінкову форму відпредикатний іменник *лікування* в знахідному відмінку, а прийменник **за** виражає об'єктні відношення з відпредикатним іменником *перебіг* в орудному відмінку.

У СПР розчленованого типу предикативні частини здебільшого поєднуються семантичними сполучними засобами, зокрема сполучниками **бо, тому що, через те що, дарма що, якби** тощо. Але й асемантичні сполучники, і сполучні слова теж можуть брати участь в оформленні СПР цього типу. Розглянемо, які прийменники можуть передавати ті ж самі, що й сполучники, семантичні відношення в СПР розчленованого типу в досліджуваному художньому дискурсі.

На рівні причинових семантико-синтаксичних відношень співвідносяться в досліджених конструкціях сполучники **бо, через те що, тому що** з прийменниками **з нагоди, за, від**, які вживаються з іменниками в

родовому та знахідному відмінках: *Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину* [4, с. 236] → *Бульба запросив усіх сотників і всю полкову старшину, бо приїхали сини; П'яний супротивник, упертий козак Тит Затулівітер, стверджувально закивав головою, за що й дістав од Мусія по удару за кивок* [4, с. 252] → *П'яний супротивник, упертий козак Тит Затулівітер, стверджувально закивав головою, за що й дістав од Мусія по удару, бо кивав; Запорожці Демид Затулівітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі* [4, с. 271] → *Запорожці Демид Затулівітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і сльози набігали їм на очі, тому що хвилювалися; Лежить розстріляний за зраду батьківщини й товариства Андрій* [4, с. 276] → *Лежить розстріляний Андрій, через те що зрадив батьківщину й товариство; Гайдук заіржав від задоволення* [4, с. 280] → *Гайдук заіржав, бо був задоволений; Огірі тремтіли від гніву та іржали в самі небеса, згадуючи своїх подруг* [4, с. 243] → *Огірі тремтіли, бо гнівалися, та іржали в самі небеса, згадуючи своїх подруг; Навіть дав наказ напоїти коней та насипати їм у ясла добірної пшениці, і прийшов зморений від своїх турбот* → *Навіть дав наказ напоїти коней та насипати їм у ясла добірної пшениці, і прийшов зморений, бо турбувався...* [2, с. 12]. І.Р.Вихованець зазначає, що при транспозиції сполучниково-реченнєвого підрядного компонента у прийменниково-відмінкову форму спостерігаються деякі семантичні нашарування на прийменник [1, с. 239–240]. Так, у проаналізованих конструкціях співвідносні з причиновими сполучниками прийменники набувають таких додаткових семантичних відтінків:

- причини походження явища: *за кивок, від хвилювання, від задоволення, за зраду, від гніву, від турбот;*
- мотивації: *з нагоди приїзду.*

Таке нашарування пояснюється тим, що при згортанні підрядної частини прийменник переймає на себе все функціональне навантаження, тоді як у СПР семантичні ознаки передаються рядом таких елементів, як сполучник, структура предиката підрядної частини, типізовані лексичні форми тощо.

Семантичне відношення мети традиційно репрезентується асемантичним сполучником **щоб**. Проаналізовані моделі простих речень демонструють синонімічні підрядним частинам детермінантні члени речення з прийменниками **на, для**, які виражають ті ж цільові відношення: *І ніхто не чув, як підкрався польський загін, що поспішав до Дубно, на виручку обложеним* [4, с. 260] → *І ніхто не чув, як підкрався польський загін, що*

поспішав до Дубно, **щоб** виручити обложених; Прибула свіжа сила на підмогу [4, с. 275] → Прибула свіжа сила, **щоб** допомогти; Чубаті художники тут-таки "щедро вмочали свої пензлі" в мазниці з дьогтем або смолою і мазали чайку **для** краси, здорового приємного запаху і водонепроникливості [4, с. 242] → Чубаті художники тут-таки "щедро вмочали свої пензлі" в мазниці з дьогтем або смолою і мазали чайку, **щоб** було красиво, приємно пахло й не проникала вода. Перекладені А.Хуторяном у гоголівській повісті конструкції теж демонструють подібні взаємовідношення: *Наші подорожні на кілька хвилин тільки зупинялись на обід* [2, с. 23] → *Наші подорожні на кілька хвилин тільки зупинялись, щоб пообідати*; *Змовившись з тими та другими, запросив він усіх на випивку...* [2, с. 35] → *Змовившись з тими та другими, запросив він усіх, щоб випили*. У таких редуційних моделях прийменниково-відмінкова форма складається з поєднання прийменник **на** з іменником у знахідному відмінку, а також прийменника **для** з іменниками в родовому відмінку.

Темпоральні відношення можуть передаватися, як відомо, такими сполучниками й сполучними словами, як **коли, поки, допоки, тимчасом як, тоді...як** тощо. У досліджуваних текстах здатність до передачі аналогічних відношень демонструє прийменниково-відмінковий комплекс, представлений моделлю **при** + М.в. віддієслівного іменника: *При в'їзді їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що гриміли в двадцяти п'яти кузнях* [4, с. 260] → *Коли вони в'їжджали, їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що гриміли в двадцяти п'яти кузнях*; а також модель **під час** + Р.в.: *З Січі прийшла вість, що татари, під час відсутності козаків, пограбували в ній усе...* [2, с. 51] → *З Січі прийшла вість, що татари, поки козакі були відсутні, пограбували в ній усе...* У формі згорнутої підрядної частини детермінантний член речення з прийменником **при** набуває додаткового локативного відтінку, який, очевидно, пояснюється місцевим відмінком віддієслівного іменника: *При місці в'їзду їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів...*

Досліджений матеріал дає можливість зробити такі висновки:

1. Під час трансформації СПР у прості ускладнені речення з детермінантними членами речення функції сполучників як виразників семантичних відношень переймають прийменники, поєднуючи два вихідних елементарних простих речення в семантично складну конструкцію.
2. Прийменники при детермінантних членах речення можуть набувати додаткових семантичних нашарувань.
3. Синонімічні конструкції в системі детермінантний член речення/згорнута підрядна частина дозволяють у певних літературних жанрах